

Din ve Toplum Arasındaki İlişkileri Anlam(landırm)ak ya da Türkiye’de Din Sosyolojisi Çalışmaları

Necdet SUBAŞI*

DİN sosyolojisi bilimsel bir kimlik kazanması açısından oldukça kısa sayılabilecek bir geçmişe sahiptir. Yeni bir araştırma-inceleme alanı olarak din sosyolojisinin ilgilendiği konulara bakıldığında, hiç kuşkusuz tarihin her döneminde aynı konulara farklı bakış açılarıyla yaklaşan pek çok çabadan söz etmek mümkündür. Başta felsefe olmak üzere, teoloji, tarih vs. gibi alanların kadim birer disiplin olarak, din ve toplum ilişkilerine dair geliştirdikleri perspektifler, bugün bizim için dikkate değer bir entelektüel miras üretmiş olsa da söz konusu katkıların, yetkin ve kuşatıcı bir dile ulaşması ancak yakın zamanlarda gerçekleşebilmiştir.

Dinle toplum arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırma, giderek bütün bu gerçekliği anlama ve açıklama çabasıyla biçimlenen disiplin olma çabası, başlangıçta yaygın bir inançla genel sosyolojinin bir parçası olarak kabul edilse de, gerçekte, dikkat edildiğinde hem sosyolojinin hem de din sosyolojisinin tarihsel temellerinin aynı paradigmalarda ortaya çıktığı, hatta benzer sorunlar etrafındaki yaklaşımlarıyla birbirlerinden farklılaştıkları gözden kaçmayacaktır.¹

Din sosyolojisi, her şeyden önce dinle toplum arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerden doğan yapı ve unsurları olgusal temelde açıklamaya çalışan özgün bir güzergâh üretme çabası içinde olmuştur. Din sosyolojisinin kuruluşunda içkin olan bu temaya dikkat edilmeden ya da bu disiplin yardımıyla gerçekleştirilen din araştırmalarının gerçekte var olan laik tavrını hesaba katmadan, bütün bu

* Yard. Doç. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

1 Bünyamin Solmaz, “Sosyoloji ve Din Sosyolojisi Tarihinde Din Odaklı Yaklaşım ve Yöntem Tartışmaları”, *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Bünyamin Solmaz ve İhsan Çapcıoğlu (der.), Konya: Çizgi Yayınları, 2006, s. 33.

çözümlemelerin son tahlilde neye tekabül ettiğini kavramak zordur. Din sosyolojisinin bugün artık bağımsız bir disiplin olarak şekillenmesini sağlayan süreçler, özellikle dinin, ilerlemeci-evrimci bir değerler dizisi içinde ele alınması, kökleri Batı aydınlanmasının din karşıtı söylemleriyle buluşan belli başlı formlarla bağlantılıdır.² Evrimci-ilerlemeci bir şematik yapı içinde tanımlanan dinin, sosyolojik düşünceye tahvili hiç kuşkusuz sorunlu olmuştur. Dini ve toplumu “hakikatte neyseler o” formuyla ele almak yerine, onu sonuçta arkaik dünyanın kendisinden bir türlü kurtulunamayan kalıtımsal bir mirası olarak reddeden bu gelenek, din karşıtı söylemlere sosyal bilimsel destek sunmakta esaslı roller üstlenmiştir.

Sosyolojinin kurucu isimlerinden Comte’un *Üç Hal Yasası*’ndan Durkheim’in *iptidai dinler analizine* kadar bütün bu kurucu tasavvurların kökeninde Aydınlanmacı gelenekten süzülen ekstrem bir din algısı yatmaktadır. Darwin’in evrimci nazariyesiyle sosyal bilimlere aktarılan ilerlemeci toplum analizleri de sonuçta din gerçeğini bir olgu-olay ekseninde açıklamakla yetinilecek yeni bir yöntem arayışı içinde belirleyici olmuştur.

Din sosyolojisini bugün bağımsız bir disiplin olarak görmemize ve değerlendirmemize imkân veren gelişmeler, daha çok dinin, Batı toplumunda gelişen koşullar ekseninde yeniden tanımlanmasına duyulan ihtiyaçlardan beslenmiştir. Rönesans ve Aydınlanma süreçlerinin ardından görece cesur sayılabilecek bir eleştiri-politik, dinin geleneksel söylem ve sunumlarını yeni bir paradigma içinde okumaya yönelmiştir. Geleneğin kurucu bileşenleri arasında yer alan din ve ondan doğan kurumsal-toplumsal yapılar ve söylemler, sonuçta onu, yeni zamanların ruhuna uygun bir dille ele alma konusundaki belli başlı perspektifleri harekete geçirmiştir. Dini gündelik hayatın merkezi bir ögesi olarak gören ve değerlendirmelerini bu bağlamda yapan teolojik argümanların toplumsal meşruiyeti zayıfladıkça, mevcut birikim ve gerçekliği yeni bir analize hatta tanımlamaya tabi tutmanın gereklilikleri de artmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler din sosyolojisini başlı başına “sorunlu bir alan” olarak ele almamıza imkân vermektedir.

Bu çalışmamda, Türkiye’de din sosyolojisi çalışmalarını sorunlu bir alan olarak görmemizi mümkün kılan belli başlı öğeleri, daha önce yayınladığım bir çalışmamda dile getirdiğim tezlerimi önemli ölçüde güncelleyerek yeniden ele almak istiyorum.³

Din sosyolojisinin Türkiye’nin bilim tarihi içindeki yeri oldukça yenidir ve onun kendini açıkça ayırıştırırmayı başarmış çerçevesi, modernleşme-din ilişkilerinin seyriyle birlikte ancak netleşmeye başlamıştır. Dinin toplumsal bağlamda-

2 Jean-Paul Willaime, *Sociologie des religions*, 3. bs., Paris: Puf Yayınevi, 2004.

3 Necdet Subaşı, “Sorunlu Bir Alan: Din Sosyolojisi”, *Sorgulanan Sosyoloji*, M. Çağatay Özdemir (der.), Ankara: Eylül Yayınları, 2002, s. 185–194.

ki konumunu, toplumdan hareketle çözümleme çabası içinde olan din sosyolojisinin, gelişimini sürdürebilmesi için her şeyden önce yeterli bir dinamizme ve tatminkâr bir perspektife sahip olması gerekir. Bu da hiç kuşkusuz ele alınan konuların toplumsal bir gerçeklikle buluşmasını, gündelik hayatta esaslı bir karşılığa sahip olmasını ve nihayet, kendine özgü bir dil ve söylemi harekete geçirebilecek kadar özgür ve cesur olunmasını gerektirmektedir. Bu gereksinimlerden hareket edildiğinde Türkiye ölçeğinde Din Sosyolojisi çalışmalarının hâla emekleme aşamasında olduğunu söylemek hiç de abartılı olmayacaktır.

Din sosyolojisi, bugünkü anlamıyla gerçek sınırlarına Batılı modern tasavvur dünyası içinde ulaşmıştır. Bu anlamıyla o, Batı kökenli bir bilim dalı olarak evren ve toplum telakkisini farklı bir paradigmadan beslenerek sürdürmektedir. Bu bağlamda sosyolojinin de din sosyolojisinin de tarihi, bütünüyle Batı’nın kendi özgül muhayyilesinin bir parçasıdır ve Batı dışı toplumlarda genelde yapılan da söz konusu disiplinlerin yerel renklerle ilişkilendirilmesinden ibarettir.

Din sosyolojisinden söz ettiğimizde gerçekte vurguladığımız şey nedir? Din ve toplumdan, aralarındaki karşılıklı ilişkilerden her söz edişimiz, alana ilişkin bir zenginlik ya da katkı olarak değerlendirilebilir mi? Kuşkusuz hayır. Sağlam bir temellendirmeye ihtiyaç duymadan, din sosyolojisini, Batının inanç, değer ve dünya algılarının dışında temellendirme çabası, duygusallığı ve gerçekliği örtbas etme riski taşıdığından dolayı açıkça sorunludur. Din sosyolojisine Batı dışı bilimsel ve entelektüel geleneklerden birer temel bulma çabası, özgün bir bilim dalı olma iddiasındaki din sosyolojisinin köklerini besleyen kritik tartışmaları göz ardı etmek zorunda kalmaktadır. Din-toplum ilişkilerinin, tarihin akışını değiştirecek düzeyde ortaya çıkan formları, başka hiçbir gelenekte Batı’da olduğu kadar sert ve hızlı bir dönüşüme imkân vermemiştir. Bu hareketlilik, söz konusu olanın nasıl açıklanacağı ya da anlaşılması gerektiği konusunda bugün oldukça zengin bir akademik üretime yol açmıştır. Nihayet farklı epistemolojik ve ontolojik kaygıları, kendine özgü bir metodolojik zenginlikle buluşturulan alan çalışmaları, çok kere Batı dışı toplumların yaşam deneyimleriyle ilişkilendirilmesi imkânsız teorik postülatlara da yol açmıştır. Bu nedenle söz konusu farklılıkları göz ardı eden bir yerellik istenci ne denli parlak ve duygusal çıkışlara sahip olursa olsun sonunda gerçekleştirilen faaliyet, sosyolojinin kuramsal hassasiyetlerini ihmal eden bir çıkış yapmaktadır. Öte yandan popüler din incelemelerinin çok kere birer sosyolojik çalışma havasında takdim edilmesi de bu alandaki çalışmaların gerçek nitelikleri, sınır ve yöntemleri hakkında birtakım yanlış anlama ve değerlendirmelere yol açmaktadır. Dinin gündelik hayatta en çok konuşulan konular arasında yer alması, ona değişik perspektif ve disiplinlerden bakma konusundaki seçenekleri çoğaltmıştır. Hatta bu çeşitlilik din sosyolojisi açısından da bir disiplinlerarasılık imkânı yaratmıştır. Ne var ki, alanın belli başlı ölçütlerini sürekli koruyan bir bakış açısının ürettiği bilgiyle, deği-

şik disiplinlerden ölçüsüz bir gayretle transfer edilmiş bir kavramsal çeşitlilikle, hatta perspektif kargaşası içindeki yaklaşımları eşleştirmek mümkün değildir. Zaten dinin toplumsal konumunu, sosyolojinin genel-geçer argümanlarından bağımsız olarak ele alma çabası da, bu alana ilişkin çalışmalarda sıkça gözlemlendiği gibi her zaman verimsiz olmuştur. Gerek epistemolojik gerekse metodolojik tercihler, din sosyolojisini modern bilimin bir türeği olarak algılamaya imkân vermektedir. Bu bağlamda din sosyolojisinin en önemli görevi de, toplumsal olarak oluşturulmuş bir evreni meşrulaştıran bilişsel ve kuralcı aygıtın analizini yapmakla sınırlıdır. Gayet tabii bu görev, aygıtın hem kurumlaşmış hem de kurumlaşmamış veçhelerinin analizini kapsamak durumundadır.⁴ Öte yandan dini belli bir biçimde kavramayı amaç edinme, belki de laikleşmenin ilerlediğini düşünenlerin en belirgin özelliğidir.⁵ Din sosyolojisini, kendi tarihsel kökenlerinden ayırıştırarak yeniden tanımlama girişimi ve hatta çok kere içeriğini göz ardı ederek onu din dünyasının içinde bir yerlerde tutma çabası da dikkat çekicidir. Gerçekte din sosyolojisi çalışmalarına esaslı bir katkı sağlama olanağı bulunmamasına karşın yine de bu çabaların sonu gelmemektedir. Bu tartışmalar bir yana, günümüzün modern disiplinleriyle dinsel geçmiş arasında bir irtibat kurma çabasının hangi kaygıların ürünü olduğunu da anlamak gerekir.

Aslında din sosyolojisi çalışmaları, Batı ekseninde özellikle Hıristiyanlıkta kendisi için bazı hazır kalıplar bulabilmiştir. Zaten Hıristiyanlık da, teolojik tanımlamalarının çoğunu Orta Çağ'da oluşturmuştu.⁶ Bir genelleme yapmak gerekirse din sosyolojisi, Marshall'ın da vurguladığı gibi, dinsel kurum, inanç ve pratiklerin, kökleri Marksizm ve neo-Hegelci din eleştirisine dayanan bilimsel incelemelerinin yürütüldüğü, fakat öncelikle XIX. yüzyıl sonlarında Emile Durkheim, Georg Simmel, William Robertson Smith, Ernst Troeltsch ve Max Weber'in araştırmalarıyla ilişkilidir. Bu nedenle de din sosyolojisi, başlangıçta bir bütün olarak sosyolojinin kuramsal merkezini oluşturmaktaydı. Bu bağlamda, toplumun "Tanrısal bir evrenden" ayrıştırılarak gözlenip değerlendirilmeye tabi tutulması sosyolojinin asıl görevi olarak anlaşılmıştır. Sosyologlar dini, bir tanrı ya da tanrılara olan inançla değil, kutsala gönderme yaparak tanımlamışlar ve buna neden olarak da, böylesi bir tanımın toplumsal karşılaştırma yapmayı olanaklı kıldığına işaret etmişlerdir.⁷

4 Peter Berger ve Thomas Luckmann, "Din Sosyolojisi ve Bilgi Sosyolojisi", *İlim ve Sanat*, Kasım-Aralık 1988, sy. 22, s. 58.

5 Charles Y. Glock, "Birleşik Devletler'de Dinsel Bir Uyanış Var mıdır?", *Toplum Bilimleri Sözlüğü*, çev. Esen Sinanoğlu, Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu Yayınları, 1982, sy. 67.

6 Baykan Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 21.

7 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürücü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s. 156-157.

Toplumun dinsel evrenini sosyolojik bir araştırmaya konu edinenler için, Türkiye özelindeki görüntüler, bugün yeterince fark edilmiş, üzerine gidilmiş ve tartışılmış değildir. Öyle ki modern bilimin doğasında içkin olan aidiyet, kendini her fırsatta dışa vurmaktadır. Sekülerleşme, toplumun dinsel tutumlarının, örgütlenme ve tahayyül gücünün, özellikle modern sanayi toplumlarında dinsel inançlar, pratikler ve kurumsal geleneklerin giderek toplumsal önemlerini yitirdikleri bir süreçtir. Hâkim sosyolojik teorilerin, Türkiye’deki mevcut değişim kontekstlerinin kendine özgü dinamiklerine bakmak yerine, bütün bu hareketlilikten devşirebildikleri yegâne sonuç, mevcut toplumun sekülerizmin gerekliliklerine uygun bir şekilde farklılaştığını iddia etmekle sınırlı kalmaktadır. Popüler sosyal teoriler, her vesileyle sekülerizmin yaklaşımlarını doğrulayan eğilimlere daha fazla ilgi duymaktadır. Batı’da verili dinin modernleşme süreciyle birlikte ulaştığı zemini, Aydınlanma ve pozitivistizmin bıraktığı paradigmatik kaygılarla ele geçiren tipik bilimsel hegemonya, son tahlilde dini, kontrol edilebilir, müdahale edilebilir, dönüştürülebilir bir kategori olarak sınıflandırmaktadır. Elde edilen verilerle, dinin artık miadının dolduğuna ilişkin olarak sık sık tekrarlanan bir kabulün takviye edilmesi umulmaktadır.

Kendi referans zinciri içinde din sosyolojisi de yeni argümanlarla zenginleşmektedir. Gerçi Comte’un, Durkheim ya da Weber’in analitik yaklaşımları çok yerde terk edilmiştir ancak onlara yön veren kurucu ruhun ortadan kalktığı söylenemez, hatta bunu beklemek de söz konusu olamaz. XIX. yüzyılın sonlarında birçok kimse artık dine yol göründüğünü ve yakında dinin yerini tamamıyla bilimin alacağını düşünüyordu. Nitekim pozitivist geleneğin öncüleri, dini, bilimsel düşüncenin toplumda yayılmasıyla birlikte er geç ortadan kalkacak, yanlış bireysel inançları yansıtan bir olgu olarak görmekte ısrar etmişlerdi.⁸

Bütün bu gelişmeler karşısında pek çok teolog, tarih boyunca hiç olmadıkları kadar savunmacı bir pozisyonda kalmıştı. Öte yandan eşzamanlı bir şekilde sosyal bilimlerde, Aydınlanmacı görüşün dramatik sanılabilecek bazı boşlukları da ortaya çıkmaya başlamış ve bu boşluklar “din olayı”na yeni bir perspektiften bakılmasını zorunlu kılmaya başlamıştır.⁹ Yine de kabul etmek gerekir ki din sosyolojisi, Batılı anlamda dinin konumuna ilişkin tartışmalardaki hâkim kodlara rağmen, kendi yolunu belirlemekte şaşkıncu bir direnç ve ısrarla istikametini belirlemiştir.¹⁰ Bu çerçevede din sosyolojisi, pozitivist geleneğin aksine, dinle, onu akılcı olmayan, kolektif ve sembolik bir olgu şeklinde göreyerek ilgilenmeyi denemiştir. Bu bakış açısıyla din, son tahlilde insanın anlam ihtiyacına cevap vermektedir. Gerçi artık din, bireysel olmaktan çok, toplumsal

8 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 156.

9 Robert N. Bellah, “Din ile Sosyal Bilim Arasında”, *Sekülerizm Sorgulanıyor -21. Yüzyılda Dinin Geleceği-*, Ali Köse (çev. ve der.), İstanbul: Ufuk Kitapları Yayınları, 2002, s. 163.

10 Danièle Hervieu-Légér ve Jean-Paul Willaime, *Sociologies et Religion, Approches classiques*, 2. bs., Paris: Puf Yayınevi, 2004.

ve kolektif niteliklidir; inanç ve bilgiden ziyade, sembol ve ritüellerle ilgilidir ve bu yüzden, bilimsel bilginin gelişiminin dinin toplumsal işlevleri açısından pek de bir önemi yoktur. Dolayısıyla bugün din sosyolojisi çalışmalarını daha çok, dinin kökenlerini akılcı ve bireysel varsayımlarla açıklamaya çalışan XIX. yüzyıl pozitivist kuramlarının bir eleştirisi olarak görmek gerekir.

Türkiye’de sorun daha da farklıdır. Salt bilim anlayışıyla sınırlı olmaksızın verili din ve siyaset ilişkileri de çalışmalara ağırlıklı olarak yön vermektedir. Türkiye’nin modernleşme yönünde gelenekselleşen coşkusu, onun Batılı olanı içselleştirme konusundaki iradesini de kapsamlı bir şekilde yönlendirmiştir. Böylece modernleşme sürecinde Türkiye, Batılı değer ve noktalarla kendisi için bir buluşma noktası ararken, mevcut toplumsal bütünlüğünün kapsamlı bir tahlilini hatta Batılı anlamda sosyolojik bir tasvirini yapmakta açıkça geç kalmıştır. Din, Türk toplumunun sosyal realitesi içinde hala çok önemli bir yer tutmaktadır ve toplumumuzun gerçekliklerini tam anlamıyla kavrayabilmek ve orada ortaya çıkan sorunları olumlu bir şekilde halledebilmek için, onun dini-sosyal realitelerinin, din sosyolojisinin bakış açılarından ve yaklaşım yollarından hareketle objektif bir perspektiften derinliğine ve sistematik araştırılmasının önemli katkılarda bulunacağına şüphe yoktur.¹¹

Ne var ki sosyolojinin toplumsal hayat ve insan gerçekliğine getirdiği yeni tanımın yanı sıra din gerçeğini çözümlene çerçevesinde onu toplumsal gelişimin geri bir aşaması olarak mahkûm etmesi de, kendisini, Türkiye’de düşünce dünyasının laikleşmesi sürecinde resmi ideolojinin hedeflerine denk düşüren bir bilim haline sokmuştur. Son tahlilde modern toplumun ve düşüncenin bir ürünü olan sosyolojik düşünce, klasik şekliyle toplumsal hayatın bilimi olarak tanımlanmış ve bu tanım kabul edildiği ölçüde, kendi otoritesi ile modern toplumu teyit etmiştir. Kuşkusuz bu, tabiatı itibarıyla, geniş anlamıyla ve tarafsız “bilimsellik” iddiasıyla ancak ideolojik bir tercih olarak değerlendirilebilir. Modernleşme sürecini oldukça zorlu yaşayan Türkiye’de, özellikle, bu yapının bir devrim şekliyle hızlandığı Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında sosyoloji, yaşanan tarihsel dönüşümü kendi özgün koşulları çerçevesinde “ilmi” bir şekilde meşurlaştırması nedeniyle, genel ideolojik özelliğinin ötesinde bir öneme sahip olmuştur. Kuşkusuz bu da sonuçta sosyolojiyi, genelde çağdaş toplumun teolojisi olarak, özelde de “laik Cumhuriyet’in resmi bilimi” haline getirmiştir.¹²

Nihayet Türkiye’de din sosyolojisi çalışmalarına erken dönemdeki örnekleri üzerinden bakıldığında da bu çalışmaların daha çok araçal bir araştırma alanı olarak dikkat çektiği gözlemlenmektedir.¹³ Yeni kurulan Cumhuriyet’in yetiştireceği vatandaş prototipi, hem geleneksel dindarlığın hem de modern

11 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, 6. bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 208.

12 Nuray Mert, “Laik Cumhuriyetin Resmi Bilimi: Sosyoloji”, *Dergâh*, Ocak 1993, c. III, sy. 35, s. 17-18.

tasavvur dünyasının talepleri içinde, daha başından beri birbiriyle çekişmeli bir ortamda netleşecekti. Bu bağlamda din sosyolojisinden de, yeni rejimin kuruluş safhalarından başlamak üzere, genç nesillere modern bir kimlik kazandırma görevini üstlenmesi talep edilecektir.¹⁴

Toplumun yeniden inşası ve geleceğine ilişkin beklentiler, doğal olarak “din”in de yeniden kodlanmasını zorunlu kılmıştır. Böylece modern Cumhuriyet’in dönüşüm talepleri içinde dinin yeniden anlamlandırılmasına duyulan ihtiyaç, dini, bilimsel araştırmalarının odağı haline getiren sosyologları, her zaman dikkat çekici sayılabilecek bir tedirginliğe ve hatta zihni karışıklığa mahkûm etmiştir. Hatta çok kere radikal bir laikleşme stratejisiyle varlığını deruhte eden modernleşme çabası içinde “din”i, negatif anlamda bile, ele alıp incelemekten sakınan bir akademik çekingenliğe de tanık olmak imkân dâhilindedir. Din araştırmalarının çekiciliğini yitirmesine ilişkin bir düzeneğin ortaya çıkmasına yardımcı olan fiili koşullar, dinin toplumsal bağlamını uzunca bir süre göz ardı etmeyi kolaylaştıracak farklı bir meşruiyet alanını yaratmakta gecikmemiştir.

Günümüz Türkiye’inde bu yöndeki araştırmaların çoğu, büyük ölçüde laiklik ve laikleşme konuları çerçevesinde yoğunlaşmıştır. İlahiyatçılar, dindarlar, siyaset bilimcileri, sosyologlar ve ideologlar, ürettikleri teorilerini, tartışma ve tahlillerini, münazara ve karşı hükümlerini hep bu konu çerçevesinde ortaya koymaktadırlar. Nihayet Türkiye’de “olumsuz anlamdaki laiklik düşkünlüğü”, din araştırmalarını önemli ölçüde fakirleşmiştir; çünkü bu yolla dini araştırmalar, psikolojik ihtiyaç, kültürel önem, alışlagelmiş davranış biçimi, sosyal değerler ve kısmen de olsa kuramsal ortam şeklindeki kendine has gerekli çerçevelerin dışına itilmiştir.¹⁵ Bu bağlamda dinin ve toplumun geleneksel haritasını değiştirerek dönüştürmeyi amaçlayan olası bir projede, belki de din sosyologunun kendine biçtiği asıl görev, mevcut tezleri destekleyecek bir argüman setini üretmekle sınırlı kalacaktır. Bu nedenle “din”in Türk toplumunun modern vizyonu içindeki konumunun her zaman sancılı olduğuna ilişkin var olan akademik mutabakat, din-toplum-iktidar ve devlet bileşenlerinin bir kez daha yeniden okunmasını gerektirmektedir.

Bu doğrultudaki din sosyolojisi araştırmaları, modernleşme yanlısı iktidar

13 Din sosyoloji alanındaki te’lif için bkz. Mehmet Bayyigit, “Türkiye’de Genel ve Özel Din Sosyolojisi ile İlgili Bir Bibliyografya Denemesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sy. 2, s. 403-405; İhsan Çapcıoğlu, “Türkiye İlahiyat Fakültelerindeki Akademisyen Din Sosyologları Bibliyografyası”, *Din, Toplum ve Kültür*, Ali Coşkun (der. ve çev.), İstanbul: İz Yayıncılık, 2005, s. 220-294. Ayrıca T.C. Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezinin <http://tez2.yok.gov.tr> adresinden, bu alandan gerçekleştirilmiş tüm tezler elektronik ortamda erişmek mümkündür.

14 İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 43-67; Nuray Mert, “Laik Cumhuriyetin Resmi Bilimi: Sosyoloji”, s. 17; Recep Şentürk, *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*, İstanbul: İz Yayınları, 1996, s. 163-180.

15 Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 81.

seçkinlerinin anlama çabalarının da bir sonucu olarak dini, yeniden tasvir etmek, hatta sosyolojiyi bir tür teoloji ya da yegâne bir referans aygıtı olarak tasvir etme çabası içinde olmuştur. Öyle ki artık modern toplumda, gelenekte sadece dinsel çerçevede tanımlanan insan ve toplum gerçekliği değil dinin kendisi de sosyolojik “açıklanma”ya tabi kılınmıştır. Böylelikle dinsel tanım saf dışı bırakılmakla kalmamış kendisi de açıklanmaya tabi kılınarak indirgenmeye ve hatta otoritesini kaybetmeye başlamıştır.¹⁶

Sonuçta dinin, İslâm temelinde nasıl bir okumaya tabi tutulabileceğine verilen cevaplar, ilk dönem sosyoloji literatürünü sorunlu kılan asıl temaları oluşturmuştur. Böylelikle laikliğin sosyolojik düzeydeki temellendirilmesine ilişkin akademik destek, bu konuda toplumsal-dinsel reflekslerin önünü alacak bir dizi teorik çıkışa da öncülük etmiştir. Türkiye’de din sosyolojisi çalışmaları, başından beri dinin konumu, siyasetin belirleyiciliği ve bilimin de modern paradigmatik yönelimlerinden çok, verili bir perspektifte karar kılmasının etkisiyle, kendini yeniden üretmek zorunda kalmıştır. Pozitivist yaklaşımların sınırları bir tarafa, din konusundaki antipati o kadar büyüktür ki, bu çerçevede, yani karşıt din analizlerinin sayısı bile oldukça düşüktür. Türkiye’deki sosyal bilimlerin dini toplumsal açıdan yok saydıkları, düşünsel açıdan ise sosyolojik düşünce ile hızlı bir biçimde ikame etmek yoluna gittiklerini düşünmek mümkündür.¹⁷

Oysa İslâm’ın kendine özgü sistematığı, değer inşası, toplumsal birikime yön vererek dönüşebilen geleneği hâlâ belirleyicidir. Gündelik hayatta var olan görüntülerin onu açıkça göz ardı eden çalışmalardan yola çıkılarak yorumlanabileceğini düşünmek pek rağbet görmemektedir.¹⁸ Öte yandan buna karşılık siyaset de, politik taleplerin yarattığı oportünist hareketlilikle, “din”e ilişkin tercihlerini netleştirme hususunda açıkça bir belirsizliğe teslim olmuş görünmektedir. Yanı sıra bilim de Türkiye koşullarında henüz kalıcı ve ortaklaşa bir şekilde, elverişli bir nesnellik penceresine sahip olabileceğini kanıtlama konusunda henüz tatmin edici bir hedefe ulaşamamıştır.

80’li yıllarda Dünya ölçeğinde ortaya çıkan ve genellikle dinsel canlılığın artması şeklinde ifadesini bulan yeni bir gerçeklik temasının, pek çok araştırmacıyı tahrik ettiği, hatta yönlendirdiği bilinmektedir. Gerçekten de genel bir modernleşme talebini yer yer sekteye uğratmaya çalışan kimi muhafazakâr/muhafif söylem ve eylemliliklerin, kendilerini dinsel aidiyet içinde tanımlamalarının yarattığı sosyolojik görünüm, din ve ona bağlı olarak gelişen fenomenal hareketler, her düzeyden araştırmalarla çözümlenmesini gündeme getirmiştir. Sonuçta bugün akademik yeterlilikleri pek çok açıdan tartışılabilir, bu alanda ortaya çıkan çalışmaların, gerçek bir literatür patlaması yarattığını da

16 Nuray Mert, “Laik Cumhuriyetin Resmi Bilimi: Sosyoloji”, s. 17-18.

17 Nuray Mert, “Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Dine Bakışı”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 202.

18 Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İstanbul: İz Yayınları, 2004.

ifade etmek gerekir. Dünya ölçeğindeki bu yoğunluktan Türkiye’deki sosyal bilimsel araştırmaların, bu arada din sosyolojisi çalışmalarının da kendi payına düşeni fazlasıyla aldığı söylenebilir. Ne var ki 80’li yıllardan itibaren din sosyolojisine gösterilen ilgide gözlemlenebilen hissedilir artış, gerçekte söz konusu problemlerin aşılmasıyla elde edilmiş değildir. Aksine bu yönde yapılan araştırma ve incelemeler, mevcut sorunların çözümlenmesi konusundaki imkânları ve bu yöndeki beklentileri sürekli olarak teyit etmek durumunda kalmıştır.

Türkiye’de yapılan din sosyolojisi çalışmaları iki kanaldan beslenmektedir. Bunlardan biri özellikle İlahiyat fakültelerinde din sosyolojisi alanı çerçevesinde yapılan çalışmalardır.¹⁹ Diğeri ise, farklı seksiyonlarda gerçekleşen ve sosyal bilimlerin özellikle genel sosyoloji disiplini içinde üretilen çalışmalardır. Sosyolojinin kuramsal temellerine sadık olarak gerçekleştirilen din sosyolojisi çalışmalarını, ilahiyat alanındakilerle karşılaştırmak ancak epistemolojik düzeydeki problematike dikkat edilerek yapılabilir. Yeni söylemlere ve metodolojik arayışlara imkân veren bu çalışmalarda, daha çok din-modernite ilişkilerine yoğunlaşmakta ve ağırlıklı olarak da laiklik ve sekülerleşme teorilerinin yerel karşılıklarını bulma konusunda çaba sarf edilmektedir. Aslında bu teoriler, sekülerleşmenin, sanayi toplumunun ve yükselen kültür modernleşmesinin kaçınılmaz bir özelliği olarak değerlendirilebilir. Buna göre, modern bilim, geleneksel inançları akla daha az yatkın bir duruma getirmiş; yaşam dünyalarının çoğullaşması dinsel sembollerin tekeline kırmış; kentleşme bireyci ve anomik bir dünya yaratmış; ailenin öneminin aşınması dinsel kurumları daha az ihtiyaç duyulan bir konuma düşürmüş; teknoloji her şeye kadir Tanrı fikrini daha az gerekli ve akıldışı bir kalıba sokarak, insanlara kendi çevreleri üzerinde daha fazla denetim kurma olanağı tanımıştır.²⁰

Din konusunda asgari düzeyde bile olsa, ulaşılması gereken gerekli bilgi düzeyinin bu araştırmalara yansıyan düşüklüğü, çok kere, ortaya çıkan çalışmaların güvenilirlikleri konusunda da ciddi kaygılar üretmekte, hatta buna bağlı olarak da akademik ve toplumsal belirleyicilik imkânlarını kapsamlı bir şekilde daraltmaktadır.²¹ Mevcut çalışmaların çoğunda içkin olan ve sekülerliği merkeze alan bir tema, tam da bu noktada sosyolojinin Batılı bilimsel kökenleriyle buluşmakta ve dinin “ancak olgusal düzeyde ele alınabilecek doğası”nı “ifşa etmek”ten ileri gidememektedir. Ancak yine de Türk toplumunun dini hissiyatını, sosyolojik öngörülerle keşfetme ve anlama arzusunu yansıtan sınırlı sayıda çalışmanın varlığını bütün bu kolaycı-indirgemeci çalışmalardan özenle ayırmak gerekir.

19 Bu çalışmaların güncellenmiş bir listesi için bkz. İhsan Çapcıoğlu, “Türkiye İlahiyat Fakültelerindeki Akademisyen Din Sosyologları Bibliyografyası”, s. 220-294.

20 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 646.

21 M. Emin Köktaş, “Türkiye’de Sosyal Bilimler ve Din Olgusu”, *İslâm ve Modernleşme*, İstanbul: İsam Yayınları, 1997, s. 253; Nuray Mert, “Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Dine Bakışı”, s. 198-205.

Aslında sorun, çok kere bilgi eksikliğinin giderilmesiyle hallolacak gibi de değildir. Araştırma niyeti ve talepler haritası da açıkça belirleyicidir. Yanı sıra kopyacılık, taklit ve aktarımcılık (intihal) iflah olmaz bir alışkanlığa dönmüştür. Öte yandan Türkiye'nin özgül dinsel gerçekliğini dışlamayan elverişli kavram-sallaştırmalara duyulan ihtiyaç da bugün için fazlasıyla had safhadadır.²² Bu bağlamda gerek kavramsallaştırmaların iğretiliği, gerekse kendi toplumuna üst perdeden bakma niyeti, üstünkörü analizlerin ortaya çıkışını hızlandırmakta, bu da oldukça hareketli sayılabilecek bir süreçte, mevcut akademik organizasyonun sahicilik iddialarını aşındırmaktadır.²³

İlahiyat alanında yapılan çalışmalar da yukarda vurgulanan sorunlardan asla bağımsız değildir. Doğrudan dini eksen alan ilahiyat fakültelerinde din, daha çok tarihsel boyutuyla ve İslâmi ilimler geleneği içinde ele alınmakta, sosyal bilimsel yaklaşımlar yeteri kadar ilgi görmemektedir.²⁴ Ancak burada daha tipik hatta ekstrem düzeyinde bir gerilime de dikkat edilmelidir: "Dini bilmek" konusundaki dirayetlilik ne yazık ki fiili gerçekliği ortaya çıkaracak araştırmalara yeterli enerjiyi vermemektedir. Öte yandan sosyal bilimlere karşı duyulan hayranlığın öykünmecilikle eş anlam kazanmaya başlaması da sağlam metodik arayışların, yerini, kolaycı, özensiz, fikirsiz ve ancak sentezlerle geçiştirilen eklektik ürünlerin artmasını hızlandırmaktadır. Epistemolojik sorunlarla uğraşmak yerine, yeni ve çekici kavramlar etrafında dağınık bir çerçeve yeğlenmektedir.

Din sosyologunun kavramları ve Batı'da kotarılan söylem ve analizleri bir şekilde kendine mal etme çabası, gerçekte özgün bir yorum geliştirme konusunda ortaya çıkabilecek her türden girişimi de berhava etmekte, dahası bütün bunlar, entelektüel düzeyde çarpık bir baskı ağına güç kazandırma tehlikesini de içinde barındırmaktadır.²⁵ Bu çok boyutlu sorunu aşmak için, özgürlük, ahlâk ve bilim algısı gibi konularda ciddi bir sorgulamaya ihtiyaç vardır. Ne var ki söz konusu durum, İlahiyat dünyasının mevcut koşullar içindeki konumu göz ardı edilerek çözümlenemez, çünkü bilgi kontekstleri muğlâk ve karmaşık bir hale gelmiştir.²⁶

İlahiyat disiplinlerinin alan genişletme çabası içinde gerçekleştirilen din sosyolojisi araştırmalarında kuşkusuz teolojinin kendi iç dünyasına olduğu ka-

22 Çalışmalarını İlahiyat fakültelerinde sürdüren din sosyologları, belli başlı temel sorunları üzerinde odaklanmak üzere 2004 yılından beri periyodik olarak bir araya gelmekte ve disiplinlin Türkiye koşullarındaki sorunlarına yoğunlaşan istişare toplantıları düzenlemektedirler. Bu toplantılarda genellikle üzerinde yoğunlaşılana ana tema "Türk Din Sosyolojisi" dir.

23 İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, s. 61-71; Mustafa Aydın, "Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları", *Din Sosyolojisi*, 2.bs., Yasin Aktay ve M. Emin Köktaş (der.), Ankara: Vadi Yayınları, 1998, s. 343-348; Baykan Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, s. 18-19.

24 M. Emin Köktaş, "Türkiye'de Sosyal Bilimler ve Din Olgusu", s. 258.

25 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, 6. bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 2003; Bahattin Akşit, "Türkiye'de Sosyoloji Araştırmaları: Bölmelenmişlikten Farklılaşma ve Çeşitlenmeye", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Sevil Atauz (der.), Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1986, s. 195-232.

26 Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, İstanbul: Küre Yayınları, 2005.

dar, toplumun sosyalitesi derin sınırlarına da aşına olmak gerekmektedir. Bu da bilmeyi, tartışma ve paylaşma çabasını, dahası komplekslere yer vermeyen bir eleştireliliğe tahammülü, tahayyül gücünü artırmayı gerektirmektedir. Bu nedenle Türkiye’de din sosyologlarının çok kere sadece olgucukla ilişkilendirilebilecek çalışmaları, kendi felsefi ve varoluşsal ön kabullerini çok az dile getirmeleri başlı başına sorunlu olmuştur.²⁷

Az sayıdaki özverili çalışmalar bir yana bırakılırsa, bu alanda ortaya konan çalışmaların yüksek bir verimlilik üretebildiğini iddia etmek imkânsızdır. Bunu aşmaya yönelik çalışmalar yok değildir ancak asla yeterli değildir. Din sosyologunu bazen misyoner, bazen ahlâkçı ya da kimi zaman da siyasete yön veren bir vicdan olarak algılamının sorunu gidermeye değil büyütme yol açtığı sıklıkla görülmüştür.

Din sosyolojisi ve dini sosyoloji ayrışması içinde de olsa,²⁸ dinin hangi koşullar altında ve hangi perspektifler içinde ele alınması gerektiğine ilişkin sosyolojik tasavvur, yeterli bir donanımına ulaşmış sayılmaz. Bu konuda sorunlar yeni yeni fark edilmeye başlanmıştır.

Nitekim III. Ulusal Sosyoloji Kongresi bünyesinde oluşturulan bir din sosyolojisi çalışma grubunda ortaya konulan bir metin, din sosyolojisinin Türkiye’deki akademik yönelimlerini yansıtmaya açısından oldukça önemlidir:

Bugün, din kurumunun eskiden yerine getirdiği birçok fonksiyonunun giderek modern kurumlara devredildiği bilinmektedir. Artık, bütünlleştirici güçler olarak, modern kurumsal yapılarıdaki gelişmelerin gözlenmeye başlaması, sözgelimi çıkarları zedelene atıf yollu statü gruplarının tepkisini çekerek dini cemaatleşmelere yol açmakta ve toplumumuzda sağlıksız gelişmelere neden olmaktadır. (...) Bu bakımdan, bu tür gruplarla ilgili sosyolojik çalışmalardan elde edilecek bulgular, ülkemizde bir din politikasının belirlenmesinde hem Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kuruluşlara hem de politika belirleyicilerine yardımcı olacak, rasyonel temellerde toplumumuzun inşasında önemli katkılar sağlayacaktır. O halde, Batı’da din sosyolojisi alanında özellikle dini inançlar ve bağlılıklarla ilgili araştırmalar, din ve diğer toplumsal kurumlar arasındaki etkileşimi konu alan çalışmalar, din sosyolojisi sahasındaki önemli tartışma alanları ve teorik gelişmeler, ülkemizde de ele alınabilecek önemli başlıklar olarak değerlendirilebilir. (...) Ayrıca ülkemizde son yıllarda bilhassa irtica-i terör örgütlerinin bir bir su yüzüne çıkmasıyla bu tür fundamentalist akımla-

27 Adnan Ekşigil, “Felsefe Tarihi ve Dine Bakışta Ussal Kurgulama”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 130.

28 Ali Yaşar Sarıbay, “İslâmi Sosyoloji: Postmodern Bir Sosyoloji mi?”, *İslâmi Araştırmalar*, Bahar 1994, c. VII, sy. 2, s. 123–124; Mustafa Aydın, “Türkiye’de Din Sosyolojisi Çalışmaları”, *Din Sosyolojisi*, 2. bs., Yasin Aktay ve M. Emin Köktaş, Ankara: Vadi Yayınları, 1998, s. 346; Necdet Subaşı, “Kutsal Tarihin Dini Sosyolojisi”, *Tarih Sosyolojisi*, Ramazan Yelken (der.), Ankara: Vadi Yayınları, 2007, s. 241–263.

rın boyutlarının ne denli önemli olduğu anlaşılmıştır. Bu bakımdan, radikal siyasal İslâmcı akımların bilimum incelenmesi, ülkemizin tabir caizse bir dini haritasının çıkarılması, din sosyolojisi alanındaki çalışmaların önemini ve aciliyetini bir kez daha ortaya koymaktadır.²⁹

Siyasetin emrinde bir bilim arayışının sakıncaları anlaşılmaya başlanmıştır; onu siyasete yön veren bir strateji olarak görme inancı da kaybolmak üzeredir. Din sosyolojisinin dini kendi gerçekliğiyle yüzleşerek anlama çabasının önündeki engeller çok boyutlu olsa da bu sorunları gidermenin zorunluluğunu telkin eden sorunlar belirleyicilik kazanmıştır. Nihayet bu durum, yeni ve tutarlı bir bilimsel aktivitenin doğmasını sağlayacak kapsamlı bir problem özelliğine sahiptir.

Studies of Sociology of Religion in Turkey

Necdet SUBAŞI

Abstract

This article, relying on the fact that sociology of religion is a new area of research, deals with the main problems of such studies in Turkey. The main topics that today sociology of religion mostly dwells on are the aspects of daily life which are shaped on the axis of religion, society, politics, and the state. The position that studies of sociology of religion has today cannot be criticized without taking the issues of objectivity and subjectivity into consideration. This article is an evaluation carried on in this framework.

Keywords: Sociology of Religion, Turkish Modernization, Secularism, Turkish Secularism.

Din ve Toplum Arasındaki İlişkileri Anlam(landırm)ak ya da Türkiye’de Din Sosyolojisi Çalışmaları

Necdet SUBAŞI

Özet

Bu makalede din sosyolojisinin oldukça yeni bir çalışma alanı olduğu gerçeğinden hareketle Türkiye’de bu alandaki çalışmaların belli başlı sorunları üzerinde durulmaktadır. Gündelik hayatın din, toplum, siyaset ve devlet sarmalında şekillenen yanları bugün din sosyolojisinin en önemli uğraşları arasında yer almaktadır. Türkiye’de Din sosyolojisi çalışmalarının bugün ulaştığı nokta öznellik, nesnellik sorunlarını gözardı ederek tartışılmaz. Çalışma bu çerçevede gerçekleştirilen bir değerlendirme olarak görülmelidir.

Anahtar kelimeler: Din Sosyolojisi, Türk modernleşmesi, Sekülerleşme, Türk Laikliği.

29 Din Sosyolojisi Çalışma Grubu, “Din Sosyolojisi”, *Dünya’da ve Türkiye’de Farklılaşma Çatışma Bütünleşme, III. Ulusal Sosyoloji Kongresi 2-4 Kasım 2000-Eskişehir Bildirileri*, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları, 2001, s. 221-223.